

نسخه مصور مونس الاحرار

نسخه مصور مونس الاحرار نخستین بار در سال ۱۹۱۲ در نمایشگاه موزه هنرهای تزئینی پاریس، که به هنر اسلامی اختصاص داشت، توجه خبرنگاران و مجموعه‌داران را به خود جلب کرد. این منظومه را محمد بدرالدین جاجرمی در رمضان (۷۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م) سروده است. در آغاز کتاب آمده است:

در هفتصد و چل بود و یک اندر رمضان
مهر اندر حوت و ماه اندر سرطان
بر دست محمد بن بدر شاعر
مجموعه تمام شد به فضل یزدان

جاجرمی اصلش از ولایت جاجرم بود، ولی در اصفهان رشد یافت. او در صنایع شعری مهارت بسیار داشت و این رباعی از اوست:

دنیا چو محیط است و کف خواجه فقط
پیوسته به گرد نقطه می‌گردد خط
پرورده او کیه و مه و دون و وسط
دولت ندهد خدای کس را به غلط

مونس الاحرار را برخی از مورخان با این خصوصیات شناخته و معرفی کرده‌اند:

(1) Phyllis Ackerman (1893-1977)

(2) Richard Ettinghausen (1906-1979)

(3) Maurice Dimand

(4) Basil Gray

(5) Ernst J. Grube

◆ دانشنامه هیئت و نجوم (اکرمین)^(۱)

◆ فرهنگ مصور (اتینگهاوزن)^(۲)

◆ دیوان اشعار (دیمند)^(۳)

◆ دایرةالمعارف علمی مشابه لاروس (گری)^(۴)

◆ دایرةالمعارف شعر (گروبه)^(۵)

اما سخن ما نه درباره محتوای کتاب، بلکه درباره نگاره‌های نسخه مصور آن است. این نگاره‌ها احتمالاً به مکتب شیراز در دوره اول تعلق دارد. بازیل گری معتقد است که بسیاری از نگارگران دوره اول مکتب تبریز در دیگر مراکز فرهنگی، به‌ویژه شیراز، به فعالیت ادامه دادند.^۷ او ارتباط این نگاره‌ها را با مراکز فرهنگی دیگری مانند اصفهان را نیز بعید نمی‌داند. ارنست گروبه در سال ۱۹۶۲ این را که نگاره‌ها هم‌زمان با شاهنامه سال ۷۴۱ق در تبریز کار شده باشد محتمل می‌داند.^۸ ولی با توجه به دو مجلس بزم و رزم آغاز مونس الاحرار و شباهت آن به مجلس جامع التواریخ (۷۱۳ق/ ۱۳۱۳م) و شاهنامه بزرگ (۷۳۱-۷۳۶ق/ ۱۳۳۰-۱۳۳۵م)، احتمال اینکه مجلس مونس الاحرار را نگارگران این مکتب یا دست‌پروردگان آنان کشیده باشند قوت می‌یابد.

مونس الاحرار منظومه‌ای است که محمد بن بدرالدین جاجرمی، معروف به بدر جاجرمی، به سال ۷۴۱ق در اصفهان سروده است. او در اشعار خود علاوه بر نکات پندآموز، پرسش و پاسخ و شکایات، از احکام نجوم هم سخن می‌گوید. این دیوان در همان سالها به دست نگارگران مکتب شیراز مصور شد؛ با این حال تأثیر شیوه نگارگری مکتب تبریز اول را بر نگاره‌های مونس الاحرار می‌توان دریافت. به احتمال، نگارگران مکتب تبریز و دست‌پروردگان آنان پس از فروپاشی حکومت ایلخانان به تصویرگری این کتاب پرداختند. از مجموع سی فصل این منظومه، تنها فصل ۲۹ آن مصور است. در این فصل، پنج برگ پشت‌ورو و یک برگ یک‌رو و دو مجلس آغاز دیوان، سیزده نگاره کتاب را در بر می‌گیرد. این نگاره‌ها در مجموعه‌ها و موزه‌های ایالات متحد و کویت نگهداری می‌شود.

متأسفانه این دیوان نیز سرنوشتی نظیر دیگر دیوانهای معتبر مصور ایران دارد. نسخه مونس الاحرار، که نسخه‌ای کهن و نفیس است، چندپاره شده و اکنون در مجموعه‌ها و موزه‌های معتبر ایالات متحد و جاهای دیگر پراکنده است. در حقیقت، موزه‌ها آن را به نسبت بین خود تقسیم کرده‌اند:

♦ مجموعه آرتور سکالر، کیمبریج، ماساچوست (دو نگاره)

♦ موزه هنر کلیولند، اوهایو (دو نگاره)

♦ مجموعه رابرت کارت، بخش کتابهای نفیس کتابخانه دانشگاه پرینستون (دو نگاره)

♦ موزه متروپولیتن، نیویورک (چهار نگاره)

♦ مجموعه فریر، واشینگتن دی. سی. (یک نگاره)

♦ دار الآثار اسلامی، کویت (دو نگاره)

یکی از دو مجلس محفوظ در دار الآثار اسلامی کویت، که مربوط به دیباچه است، شاهزادگان درباری را در جشنی باشکوه و فاخر نشان می‌دهد. فضا اندرونی است و کلیه افراد، از شاهزادگان گرفته تا خدمه، زن‌اند. چهره‌ها مغولی است و لباسها و چین و چروک و نقوش، ویژگیهای نگاره‌های دوره ایلخانان را دارد. تنوع رنگها در این نگاره بیشتر از نگاره‌های مکتب تبریز در دوره اول است و شامل نارنجی، آبی، سرمه‌ای، اخراپی، زیتونی، لاجوردی، و نخودی است. نگاره مذهب است و هیچ عبارت یا واژه‌ای در آن نیست که از طریق آن بتوان به ماهیت مجلس یا شخصیت افراد پی برد.

مجلس دوم محفوظ در دار الآثار اسلامی کویت شکارگاهی است که متأسفانه قسمت فوقانی آن از میان رفته و فقط بخش تحتانی آن به جا مانده است. فضا آمرانه و برونی است و درباریان را در حال شکار شیر و خرگوش نشان می‌دهد. رنگها مانند نگاره نخست متنوع است؛ ولی برعکس نگاره نخست که وقار و شوکت دارد، این نگاره دارای تحرک و پویایی است و تفاوت میان فضای آرام و درونی و زنانه را با جو تهاجمی و خشن مردانه آشکار می‌سازد.

به‌رغم پراکندگی، خوش بختانه کلیه صفحات کتاب، جمعاً ۲۵۷ صفحه، به جا مانده است. این منظومه سی فصل دارد، که فقط فصل ۲۹ آن مصور است. قطع هر صفحه ۱۶۹×۲۲۵مم و اندازه نگاره‌ها ۱۲۵×۱۸۹مم

است.

همان‌طور که آمد، یازده صفحه از نسخه مصور است، که به انضمام دو مجلس بزم و رزم، در مجموع شامل سیزده برگ مصور می‌شود. یازده برگ مصور در جهت افقی به سه بخش تقسیم شده، که در مجموع شامل ۳۳ مجلس می‌شود. این ۳۳ بخش به همراه دو مجلس بزم و رزم دیباچه، مجموعاً ۳۵ نگاره مونس الاحرار را شامل می‌شود.

متن را بیشتر با مرکب مشکین نوشته‌اند؛ ولی برای عنوانها، رنگهای زیتونی، عنابی، و آبی-خاکستری نیز به کار رفته است.

دیگر نکات قابل تأمل

♦ مونس الاحرار به لحاظ اندازه و تعداد نگاره‌ها قابل قیاس با دیگر دواوین دوره ایلخانان، نظیر جامع التواریخ و شاهنامه بزرگ ایلخانی، نیست.

♦ احتمال اینکه این نسخه پس از سلطنت ابوسعید و وزیرش غیاث‌الدین کار شده باشد بسیار است.

♦ این کتاب تنها نسخه دوره ایلخانان است که احتمالاً در اصفهان یا شیراز کار شده است (با توجه به اینکه مقر جاجرمی اصفهان بوده است).

♦ این احتمال نیز می‌رود که متن را در اصفهان تهیه و نگاره‌ها را در شیراز کار کرده و سپس به مجموعه افزوده باشند.

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در مجموعه آرتور سکالر (دو مجلس):

متن:

الباب التاسع والعشرون فی ذکر اشعار المصور و اختیارات قمر

استاد محمد الراوندی فرماید، رحمه الله علیه:

پیش سلطان‌اند در فرمانبری

آدمی و بحری و دیو و پری

خسرو عادل سلیمان‌شه که یافت

تاج و تخت و رایب و انگشتری

مطرب و طباخ و نعل و کاتبش

زهره و خورشید و ماه و مشتری

باد و خاک و آب و آتش بر درش

ت ۱ (بالا راست).
مونس الاحرار، مجلس
آغاز کتاب، «مجلس بزم
شاهزادگان» (اندرونی)،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق/ مارس
۱۳۴۱م، دارالآثار
اسلامی، کویت

ت ۲ (بالا چپ).
مونس الاحرار، مجلس
آغاز کتاب، «مجلس
شکار شاهزادگان»
(برونی)، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۷۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱
م، دارالآثار اسلامی،
کویت

ت ۳ (پایین). مونس
الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۷۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م،
مجموعه آرتور سکالر،
کیمبریج

خازن و صراف و پیک جوهری
باد فراش آسمانش تا زند
بارگاه و خرگه و کوس و علم
در پناه عدل او با هم به راز
شیر و گور و گرگ و میش و کبک و باز
در کف غلمان و احبایش به هم
نیزه و شمشیر و زوبین و قلم

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در موزه هنر کلیولند

(۲ مجلس)

متن:

جمله بریانی بخوانش برمدام
گاو و ماهی اشتر و اسب و غنم
بحر و کان کرده نثار حضرتش
لؤلؤ و یاقوت و دینار و درم
مطربان در بزمگاه او به کف
بریط و چنگ و رباب و نای و دف
کرده در بستان عیش او وطن
گلبن و شمشاد و سرو و نارون

ت ۴ (راست). مونس
الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۱۳۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م،
مجموعه آرتور سکالر،
کمبریج

ت ۵ (چپ). مونس
الاحرار، ۱۸۹×۱م،
اصفهان، رمضان
۱۳۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م،
مجموعه موزه هنر
کلیولند، اوهایو

ت ۶ (پایین). مونس
الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۱۳۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م،
مجموعه موزه هنر
کلیولند، اوهایو

صید باز و صید یوز او شده
کرکس و سیمرغ و پیل و کرگدن
مهر و ماه و زهره و تیرش مدام
طبل باز و ساغر و طشت و لگن
بر تن بدخواه او چیره شده
خارپشت و لقلق و زاغ و زغن

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در کتابخانه دانشگاه

پربنستون (۲ مجلس)
متن:

رودها در بوستانش ساخته
بلبل و قمری و کبک و فاخته
باد در باغ مرادش جلوه گر
عندلیب و طوطی و طاووس نر
کرده از نعل سمنش خسروان
گوشوار و یاره و طوق و کمر
پاره پاره بر تن بدخواه او
جوشن و خود و قزاگند و سپر
کارگر بر پیکر خصمان او

گرز و خشت و ناچخ و تیر و تبر
 بارور در صد هزارش شهر و ده
 سیب و نارنج و ترنج و نار و به
 اختیارات قمر از گفتار ملک الشعرا مولانا بدرالدین
 جاجرمی رحمة الله علیه.

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در موزه متروپلیتن
 (۴ مجلس)

متن:

گر همی خواهی که دانی روشن ای عالی گهر
 کز بروج اندر کدامین برج می باشد قمر
 شمس هر ماهی به برجی می رود اول بدان
 فی المثل گر زانکه باشد در حمل از ماه خور
 گر ز مه ده رفته باشد ده دگر بر وی فزای
 چون مضاعف شد برافزا آن گهی پنج دگر
 گوش دار این نکته را هر پنج را برجی بگیر
 ابتدا زان برج کن کآنجاست شمس نامور
 مه بود در سنبله گر راست آید آن حساب
 این مثالی را که آوردم تو نیکو کن نظر

ت ۷ (راست بالا).
 مونس الاحرار،
 ۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
 رمضان ۷۴۱ق / مارس
 ۱۳۴۱م، مجموعه
 کتابخانه دانشگاه
 پرینستون، نیوجرسی

ت ۸ (چپ بالا).
 مونس الاحرار،
 ۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
 رمضان ۷۴۱ق / مارس
 ۱۳۴۱م، مجموعه موزه
 متروپولیتن، نیویورک

ت ۹ (پایین). مونس
 الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
 اصفهان، رمضان
 ۷۴۱ق / مارس ۱۳۴۱م،
 مجموعه کتابخانه دانشگاه
 پرینستون، نیوجرسی

هرگاه کسی سوی برج قوس آید ماه
حاجت ز صفاه راه علم انرا خواه
دارد مخور و شصتی از برج مکاره
برده خورت ز رخ کن و روز خستام

کار بزن و جوی اگر توانی
در علم سحر
چون ماه خوری شد کن مهران
شده خرد و حارای آن ز زرداری

از دل و کورترا باشد زرد
اسباب
ذی روکیان و مشایخ نیکوست
منعیه

وز زرد لولوا حاجت جوین بخور
وز زرد خست و پوشش تو نیکوست

نیکوست اگر کنی و آوی کمال
دارد مخور و ز می کن از فصل صذر
چه در جزا شریکت و تزویج و سفر
جامه برد از اهل قله حاجت خواه

در درویشی مهر خوری نخر آید
بفرست رسول هر کجا کت با آید
سه در سوط از جامه بپزین نباید
چونم خورد رانی مهر کن نیکوست

مهر در آسنت کار از اش نیکوست
نیاز نه و فصل کن و عهد سد
وز زرد لولوا حاجت جوین بخور
وز زرد خست و پوشش تو نیکوست

مهر در آسنت کار از اش نیکوست
نیاز نه و فصل کن و عهد سد

ت ۱۰ (بالا راست).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک
ت ۱۱ (بالا چپ).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک
ت ۱۲ (پایین راست).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک
ت ۱۳ (پایین چپ).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه فریر،
واشینگتن دی.سی.

ماه انرجون علم آموز و کلام
حاجت خواه از صد و ده حکام
وز هفتاد برهین سخن کت نام
دیروز هر حاج داری از نامه و بی

لباب نغمه مای منر کبل لال
طوطی خط و طایغ زان و سبزه حال
در اج من و بار منش عکده فعال
بیا سینه عقاب شیطاوس حال

لباب نغمه مای منر کبل لال
طوطی خط و طایغ زان و سبزه حال
در اج من و بار منش عکده فعال
بیا سینه عقاب شیطاوس حال

ز سنبله مه نیکوست خط و تعلیم
نقد و سفر و سماجان نیکوست
دیوار دیران و حجاب نیکوست
تزویج کن و سرش و کفایت حکیم

همه آن نیکوست تزویج و سفر
از جنت عفت در دور و دن بخت
دیوار زان زان زان زان زان زان
از جنت عفت در دور و دن بخت

همه آن نیکوست تزویج و سفر
از جنت عفت در دور و دن بخت
دیوار زان زان زان زان زان زان
از جنت عفت در دور و دن بخت

در هر آن برجی که باشد شمس می‌کن این حساب
ور ندانی دیگران داندت کردم مختصر

مه در حمل ار دست دهد تو درپوش
در فصد و شکار و شادی و حرب بکوش
پرهیز کن از نکاح و دارو خوردن
با اهل سلاح جام شادی می نوش

ماه اندر ثور نیک دان انبازی
دیدار زنان نیک بود کاغازی
نیکو آید عمارت و بستن عهد
تزیویج کنی و میهمانی سازی

مه در جوزا شرکت و تزیویج و سفر
نیکوست اگر کنی تو ای کان هنر
جامه بُر و از اهل قلم حاجت خواه
دارو مخور و همی‌کن از فصد حذر

مه در سرطان جامه بریدن شاید
ور داروی مسهل بخوری نغز آید
جوهر خر و در آب سفر کن که نکوست
بفرست رسول هر کجا کت باید

مه در اسد است کار آتش نیکو
وز نزد ملوک حاجت خویش بجو
بنیاد نه و فصد کن و عهد ببند
وز دوختن و پوشش نو شو یک سو

در سنبله مه نکوست خط و تعلیم
دیدار دبیران و حساب تنجیم
فصد و سفر و بنا نهادن نیکوست
تزیویج کن و بیوش نو گفت حکیم

مه در میزان نکوست تزیویج و سفر
دیدار زنان و خادمان سرور
پوشیدن جامه و طرب هست نکو
وز بستن عهد دور بودن بهتر

مه در عقرب نکوست دارو خوردن
با دشمن خویش جنگ و دستان کردن
خانه بنشین سفر مکن جامه میوش
نیکو باشد درخت نو بنشاندن

هرگاه که سوی برج قوس آید ماه
حاجت ز قضات و اهل علم اندر خواه
برده خر و تزیویج کن و رو حمام
دارو مخور و شخص خود از رنج مکاه

چون مه به جُدی شد بکن مهمانی
کاریز کن و جوی اگر بتوانی
بنده خر و چارپای اگر زر داری
در علم ببر رنج مکن نادانی

ماه اندر دلو اگر تو را باشد زر
اسباب و متاع و بنده هندو خر
دیدار و کیلان و مشایخ نیکوست
منع است ز فصد و صید و تزیویج و سفر

نگاره نسخه مونس الاحرار در مجموعه فریر (۱ برگ)
متن:

ماه اندر حوت علم آموز و کلام
حاجت درخواه از صدور و حکام
درپوش هر آنچه داری از جامه نو
وز فصد پرهیز سخن گشت تمام

درآچ فن و بازمنش عکّه فعال
بلبل نغمه همای فر کبک دلال
بط سینه عقاب کینه طاووس جمال
طوطی خط و زاغ زلف و سیمرغ وصال

خلاصه کلام

مونس الاحرار منظومه‌ای است از بدرالدین جاجرمی
مشتمل بر سی فصل، که فصل ۲۹ آن با سه شعر از
اشعار محمد راوندی (صاحب راحة الصدور) در وصف
سلیمان شاه سلجوقی آغاز می‌شود. از این سی فصل، تنها

فصل یادشده مصور است و شش برگ از آن را تصویر کرده‌اند. با توجه به اینکه پنج برگ آن پشت‌ورو مصور شده و تنها یک برگ آن تصویر یک‌رویه دارد، در مجموع مشتمل بر یازده تصویر می‌شود. هر برگ مصور دارای سه مجلس است و در مجموع ۳۳ نگاره افقی (به انضمام دو برگ مجلس آغاز دیوان، یکی بزمی و درباری — اندرونی — و دیگری شکارگاه — برونی) دارد و شامل ۳۵ مجلس می‌گردد. اشعار در قالب رباعی، غزل، و مسمط به نظم درآمده و شامل نصایح، پرسش و پاسخ، شکایات، و احکام نجوم و صور فلکی است. احتمالاً این مجموعه پس از فروپاشی امپراتوری ایلخانان و پراکنده شدن نگارگران دربار آنان در شیراز مصور شده است. □

کتاب‌نامه

Ackerman, Phyllis. *Guide to the Exhibition of Persian Art*, New York, 1940.

Carboni, S. and A. H. Morton. *Illustrated Poetry and Epic Images: Persian Painting of the 1330s and 1340s*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1994.

Dimand, Maurice. *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, New York, 1930.

Ettinghausen, Richard. "Review of Moghadam and Armajani", in: *Arts Islamica*, 1940.

Gray, Basil. *Persian Painting*, Geneva, 1961.

Grube, Ernst J. *Muslim Miniature Painting From the XIII to the XIX Century*, Venice and New York, 1962.

پی‌نوشتها

۱. استاد دانشگاه هنر و عضو پیوسته فرهنگستان هنر

2. Ph. Ackerman, *Guide to the Exhibition of Persian Art*, p. 194.

3. R. Ettinghausen, *Review of Moghadam and Armajani*, p. 121.

4. M. Diamand, *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, p. 26.

5. B. Gray, *Persian Painting*, p. 62.

6. E. J. Grube, *Muslim Miniature Painting from XIII to the XIX Century*, p. 39.

7. B. Gray, op. cit., p. 62.

8. E. J. Grube, op. cit., p. 40.